

ISSN 2147-8422

GAZIOSMANPAŐA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

GAZIOSMANPASA UNIVERSITY
THE JOURNAL OF FACULTY OF THEOLOGY

Cilt: III, Sayı: 1, Yıl: 2015/I

İLK NAZİL OLAN AYETLERİN İÇERDİĞİ MESAJLARIN KUR'AN BÜTÜNLÜĞÜ İÇERİSİNDEKİ YERİ

İsmail Hilmi BİLGİ*

Özet

Allah, yarattığı insanla tarihin değişik dönemlerinde vahiy ve nübüvvet yoluyla doğrudan iletişime geçmiştir. Her biri seçkin kimseler olan peygamberler, Allah'ın ilahi mesajlarını insanlara ulaştırmıştır.

Son peygamber Hz. Muhammed'e gönderilmeye başlanan ilahi vahyin başlangıç ayetleri; Allah'ın mutlak yaratıcı, insanın da Allah'ın yarattığı bir varlık olduğu, yaratan ile yaratılan arasındaki Rab-kul ilişkisinin ilimle sağlandığı ana mesajlarını içermektedir. Hz. Muhammed' e inen Alak suresinin bu ilk beş ayetinin temas ettiği konular, Kur'an'ın 23 yıllık nüzul sürecinde tafsilâtıyla anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yaratıcı, İnsan, İlim, Kerem.

THE PLACE OF THE MESSAGES IN THE FIRST VERSES OF QURAN WITHIN THE WHOLE CONTEXT OF IT

Abstract

Allah revealed his messages to humankind throughout history by His messengers and revelations. Those chosen messengers conveyed divine messages to other people.

* Dr. Diyanet İşleri Başkanlığı/Uzman, ihilmi2003@yahoo.fr

The first verses of divine revelation that were sent to the last prophet Muhammad include such main messages that Allah is the absolute Creator and human being is one of His creatures and the relationship between the Creator and creatures can only be granted by the means of "Science". These main subjects in the first five verses of Surat'ul-Alaq had been proclaimed in detailed all through the revelation of Quran for 23 years.

Key Words: Creator, Human Being, Science, Generosity.

Giriş

Allah Teâlâ, tarihin değişik dönemlerinde insanlar arasından seçtiği peygamberleri aracılığıyla mesajlarını insanlara göndermiştir. Aşkın olan Allah, yarattığı insanla iletişim kurmada ilahî bir ilke olarak vahiy ve nübüvvet yolunu seçmiştir. Her biri seçkin birer insan-ı kâmil olan peygamberlere, asıl peygamberlik vasfını kazandıran da şüphesiz onların Allah tarafından ilahi vahyi almakla görevlendirilmiş olmalarıdır. Onların görevi sadece vahiy almak değil, aynı zamanda insanlara tebliğ etmektir.

İlk insan Hz. Âdem ile birlikte aşkın âlemden içinde yaşadığımız varlık âlemine doğru başlayan vahiy akışı, son peygamber Hz. Muhammed ile sonlandırılmıştır. Hz. Muhammed'den önce ilahi hitaba Hz. İsa'nın muhatap olduğunu ve onun peygamberlik görevini ifa ettiğini düşündüğümüzde, insanlık âlemine yaklaşık altı yüz yıl boyunca yeni bir vahiy gönderilmediğini görürüz.

Hz. İsa'dan altı asır sonra insanlığa yeniden gönderilmeye başlanan ilahi hitabın ilk mesajlarının Kur'an bütünlüğü içerisinde ayrı bir yerinin olduğunu düşünüyoruz. Zira bu mesajlar- yaklaşık yirmi üç yıl içerisinde tamamlanan son ilahi kelam- Kur'an-ı Kerim'in bir bakıma hangi temeller üzerine oturduğunu gösteren öncü işaretlerdir. Bu makalede, ilk nazil olan Kur'an ayetlerinin içerdiği mesajların, Kur'an'ın bütünü içerisinde nasıl yer aldığını nasıl işlenip detaylandırıldığını tespit etmeye çalışacağız.

1. İlk Nazil Olan Ayetler

Hz. Muhammed, kırk yaşına yaklaştığında kendisinde daha önce görülmeyen bazı haller ortaya çıkmaya başlamıştı. Gördüğü rüyalar olduğu

gibi çıkıyor, nereden geldiğini anlamadığı bazı sesler duyuyordu. Yine o günlerde yalnız kalma ve tefekküre dalma arzusuyla Hira mağarasına gitmeye ve orada azığı bitinceye kadar kalmaya başlamıştı. Dört beş yıl kadar sürdüğü düşünülen bu (vahye/peygamberliğe) hazırlık döneminin ardından vahiy meleği Cebrail, 610 yılı Ramazan ayının 27. gecesinde ona ilk vahiy getirdi.¹

Hz. Aişe, Peygamber Efendimizin ilk vahiy almasını şöyle anlatmaktadır: *“Allah Resûlü’nün (sav) ilk vahiy almaya başlaması uykuda doğru rüya (rüya-i sâdıka) görmekte olmuştur. Onun istisnasız bütün rüyaları gün gibi gerçek çıkardı. Sonra ona yalnızlık sevdirdi. Artık Hira (Nur) dağındaki mağarada yalnızlığa çekilip, orada geceler boyu, ailesine dönmeden tek başına ibadet ediyordu. Bunun için yanında yiyecek de götürürdü. Sonra yine Hatice’nin yanına dönüp, bir o kadar zaman için tekrar yiyecek alırdı. Nihayet bir gün, Hira mağarasındayken ona hak (vahiy) geldi. Melek geldi ve ‘Oku!’ dedi. O, ‘Ben okuma bilmem.’ dedi. (Allah Resûlü yaşadıklarını şöyle anlattı): ‘Beni tutup gücüm tükeninceye kadar sıktı. Sonra bırakıp tekrar, ‘Oku!’ dedi. ‘Ben okuma bilmem.’ dedim. İkinci defa tutup gücüm tükeninceye kadar sıktı. Bırakıp tekrar, ‘Oku!’ dedi. ‘Ben okuma bilmem.’ diye cevap verdim. Üçüncü defa tutup gücüm tükeninceye kadar sıktı ve bırakıp şöyle söyledi: ‘Yaratan Rabbinin adıyla oku! O, insanı bir alaktan yarattı. Oku! Senin Rabbin en Kerim olandır...’”²*

Hz. Peygambere gelen ilk vahiy pasajlarının “Alak” suresinin ilk beş ayeti olduğu, en sahih rivayetlerden anlaşılmakta ve bu konuda genel bir kabul bulunmaktadır. Günümüz âlimlerinden Muhammed es-Seyyid Tantavi (1929-2010) de muhakkik âlimlerin, Alak suresinin ilk beş ayetinin Hz. Muhammed’e inen ilk ayetler olduğu görüşünde olduklarını belirttikten sonra farklı rivayetlerle ilgili olarak; Alak suresinin nüzulünden sonra vahiyde vuku bulan fetretî müteakiben, Müddessir suresinin ilk ayetlerinin indiğini, tam sure olarak da ilk defa Fatıha suresinin indiğini belirtmiştir.³ Bu çalışmada da genel kabule bağlı kalınacaktır.

¹ Muhammed Hamidullah, *Le Prophète de L’Islam*, Edition AEIF, Paris 1989, c. 1, s. 80.

² Alak, 96/1-3; Buharî, “Bed’ü’l-Vahy”, 1.

³ Muhammed es-Seyyid Tantavi, *et-Tefsîru’l-Vasît li’l-Kur’âni’l-Kerim*, Kahire 1998, c. 15, s. 453.

2. Alak Suresinin İlk Beş Ayeti

Alak suresinin Mekke'de indiğinde hiçbir ihtilaf yoktur. İlk beş ayeti, ilk gelen vahiy olmakla birlikte, surenin kalan kısmı yine Mekke'de ancak daha sonra inmiştir.⁴ Yukarıdaki Hz. Aişe hadisinden de anlaşılacağı üzere şu beş ayet, Hz. Muhammed'e Hira'da ilk vahiy olarak inmiştir:

- *"Yaratan Rabbinin adıyla oku!*
- *O, insanı bir alaktan yarattı.*
- *Oku! Rabbin sonsuz kerem sahibidir.*
- *Ki O, kalemle yazmayı öğretendir.*
- *İnsana bilmediğini O öğretti."*

İlk nazil olan bu ayetlerin içerdiği mesajların daha iyi anlaşılabilmesi için katkıda bulunacak kelimelerin anlamını biraz açalım:

a. Halk (خلق): Aslen "takdir etmek, ölçüp biçmek" demektir. Bu kelime, Arapların kullanımında daha önce örneği olmadan bir şeyi yaratmayı ifade eder. Her şeyi yaratan Allah'tır. Dolayısıyla O, daha önce bir örneği olmaksızın varlığı yoktan yaratandır.⁵ Bu anlamda Kur'an'da "İyi biliniz ki yaratma ve emir O'nundur"⁶ buyrulur. Halk, bir nesneyi hiçbir asıl, köken, temel, kaynak ya da dayanak olmadan ve hiçbir şeyi örnek almadan yaratmak, inşa etmek, vücuda getirmek anlamındadır. Kelime, aynı zamanda bir nesneyi başka bir nesneden vücuda getirmek, var etmek, yaratmak anlamında da kullanılmıştır.⁷

Ebu Bekir İbnü'l-Enbari de "halk" kelimesinin ilk defa ortaya konan bir örneğe göre inşa ve olması istenen şeyin ölçülerini belirleme (takdir) şeklinde iki anlama geldiğini söyler.⁸ İbda anlamındaki halk/yaratma, vücuda getirme, yalnızca Allah'a mahsustur. "İstihale, dönüştürme"

⁴ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, c. 9, s. 327.

⁵ İbn Manzûr Ebu'l-Fadl Cemalü'd-din Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, Daru's-Sadr, Beyrut 1955, c. 10, s. 85.

⁶ A'raf, 7/54.

⁷ Rağîb el-İsfahanî, *Müfredât-ü-Elfazil- Kur'an*, tah. Safvân Adnan Davûdî, ed-Daruş Şamiyye, Beyrut 1997, s. 296. Bkz. Enam, 6/1, Nisa, 4/1, Mü'minun, 23/12, Rahman, 55/15

⁸ İbn Manzûr, a.g.e., c. 10, s. 85.

yoluyla gerçekleşen yaratmayı, Allah bazı durumlarda İsa⁹ gibi kendi dışındakiler için de kullanmıştır.¹⁰

b. Alak(علق): maddesi lügatte, yapışıp ilişmek, tutunmak manasına vaz edilmiştir.¹¹ Mutlak şekilde ilişken ve yapışkan şeye de denir. Bu anlamda ele yapışan çamura da alak (علق) denilmiştir.¹² Kandan bir kısım olması itibariyle veya doğrudan doğruya ilişiklik manası ile rahimdeki tutuğa da aleka (علقة) denilmiştir.¹³

Alak (علق) kelimesi “alaka” (علقة) kelimesinin çoğuludur. Yoğun, katılaşmış, pıhtılaşmış, ancak kurumamış, koyu kırmızı kan demektir.¹⁴ Akar vaziyette olursa mesfuh (مسفوح) denilir. İlk dönem müfessirlerinden Mukâtil b. Süleyman (699-767) da Alak (علق) için yirmi günlük nutfedir, sonra bu su ve kan olur demiştir.¹⁵ Bu kelime, söz konusu ayette alak (علق) olarak cemi kullanılmıştır. Zira ayette “insan” lafzıyla cemi kastedilmiştir. Yani nutfeden sonra bütün insanlar “alak”tan yaratıldı demektir.¹⁶ Zira alaka (علقة) ceninin evrelerinden bir evredir ve cenin, bu kan parçasından oluşur.¹⁷ Lügatlerde kelimenin alâka, aşk ve sevgi manalarına geldiği de belirtilmiştir.¹⁸

c. Ekrem (الأكرم): Sözlükte cömert olmak, ahlaklı, asil ve değerli olmak anlamındaki “kerem” kökü, öncelikli olarak şeref ve asalet anlamı taşır.¹⁹ Bu kökten bir ismi tafdil olan “ekrem” (الأكرم) kelimesi, bu ayette “kerim” (كريم) anlamındadır.²⁰ Kerim (كريم) ise Allah’ın sıfat ve esmasındandır; hayrı

⁹ Bkz. Maide 5/110.

¹⁰ Rağıb el-İsfahanî, a.g.e., s. 296.

¹¹ Ebü Hüseyin Ahmed b. Fâris, *Mu’cem Mekayisi’l-Luğa*, tah. Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire 1368, c. 4, s. 125; bkz. Rağıb el-İsfahanî, a.g.e., s. 579.

¹² Komisyon, *el-Mu’cemü’l-Vasit*, Daru İhyai’t-Turasi’l-Arabiyye, Beyrut t.y., c. 2, s. 628.

¹³ Elmalılı, a.g.e., c. 9, s. 324.

¹⁴ İbn Manzûr a.g.e., c. 10, s. 267.

¹⁵ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* (nşr. Abdullah Mahmûd Şehhâte), Daru İhyai’t-Turas, Beyrut, h. 1423, c. 4, s. 761.

¹⁶ Kurtubî, *el-Cami’u li Ahkami’l-Kur’an*, Daru İhyai’t-Turasi’l-Arabiyye, Beyrut 1952, c. 20, s. 119.

¹⁷ Komisyon, a.g.e., c. 2, s. 629.

¹⁸ İbn Manzûr, a.g.e., c. 10, s. 266.

¹⁹ Ebü Hüseyin Ahmed b. Fâris, a.g.e., c. 5, s. 171-172.

²⁰ Kurtubî, a.g.e., c. 20, s. 119.

çok, nimet vermesi ve ihsanı bitip tükenmeyen cömert; hayrın, şeref ve faziletin bütün çeşitlerini kendinde toplayan yüce zat demektir. Mutlak kerim, ancak Allah'tır.²¹ Kerim kelimesinin bir diğer anlamı da affetmek ve bağışlamaktır.²²

Gazali (1058-1111) de "kerimi" şöyle tanımlamıştır: "Kerim; muktedirken affeden, vaadini yerine getiren, lütfunu umulanın ötesinde gerçekleştiren, kime ne kadar lütufta bulunduğu hesabını yapmayan, kendisinden başkasına başvurulmasına rıza göstermeyen, vefasızlığa sitemle mukabelede bulunup dostluğu bozacak bir karşılık vermeyen, kendisine sığınanı yüzüstü bırakmayan, aracı ve şefaathilere muhtaç kılmayandır".²³ Bu durumda "ekrem"; "her cömertten daha cömert olan, keremine nihayet olmayan, karşılıksız, bedelsiz, korkusuz, sebepli veya sebepsiz, alışılmış ve alışılmamış şekilde nimet verip, ihsanda bulunan" demektir.²⁴

d. İlim (علم) : Bir şeyi hakikatiyle kavrayıp idrak etmektir. Bu da bir şeyin zatını/kendisini idrak etmek; bir şeye kendisi için var olan bir şeyin varlığıyla hükmetmek veya bir şeye kendisi için var olmayan bir şeyin var olmamasıyla hükmetmek olmak üzere ikiye ayrılır.

Bir başka açıdan da ilim nazari ve ameli olmak üzere ikiye ayrılır. Nazari ilim: bilindiği zaman kişinin kendisiyle kemale erdiği ilimdir. Âlemdaki varlıkları bilmek gibi. Ameli ilim ise yerine getirilmediği, uygulanmadığı sürece tamamlanmayan ilimdir. İbadetlerle ilgili ilim gibi.²⁵ İlim, bilgisizliğin (cehlin) karşıtı şeklinde de tanımlanmıştır.²⁶

İlim kökünden gelen "ta'liym" (تعليم) öğretme ise manaları/kavramları tasavvur etmek için nefsin uyarılmasını ifade eder. Bu bağlamda "Allah Âdem'e bütün isimleri öğretti"²⁷ buyrulmuştur. Bu

²¹ İbn Manzûr, *a.g.e.*, c. 12, s. 510; bkz. Rağıb el-İsfahanî, *a.g.e.*, s. 707.

²² İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*, tah. Ahmed Abdulgafûr Attâr, Daru'l-Kitabi'l-Arabiyye, Beyrut 1979, c. 5, s. 2019.

²³ Bekir Topaloğlu, "Kerim" md., *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 25, s. 287.

²⁴ Elmalılı, *a.g.e.*, c. 9, s. 325.

²⁵ Rağıb el-İsfahanî, *a.g.e.*, s. 581.

²⁶ İbn Manzûr, *a.g.e.*, c. 12, s. 417.

²⁷ Bakara, 2/31.

öğretmenin, Allah'ın eşyaya birer isim koyması, Âdem'e de konuşacağı bir güç vermesi ve isimleri onun kalbine yerleştirmesi şeklinde olduğu ifade edilmiştir.²⁸ Alak suresinde "İnsana bilmediği şeyleri öğretti" ayetinde geçen insandan maksadın, Bakara suresinde "Âdem'e isimlerin hepsini öğretti" ayetinden hareketle Hz. Âdem olduğunu söyleyenler olmuştur. Zira Allah Âdem'e her şeyin ismini her dilde öğretmiştir.²⁹ Bazıları da "Allah sizi annelerinizin karnından çıkardığı zaman hiçbir şey bilmiyordunuz"³⁰ ayetinden hareketle buradaki "insan" lafzının genel olduğunu söylemiştir.³¹

İnsanlık tarihi açısından uzun sayılabilecek bir fetret döneminden sonra ilahi vahyin "oku" emriyle başlaması; ekrem olan yaratıcının, kendi katından bir ikram olarak insana yazma kabiliyeti ve ilim verdiğini daha vahyin başlangıcında hatırlatması, vahyin muhatabı peygamberin okuma yazma bilmediğini de dikkate aldığımızda son derece manidardır.

Bu ilk vahiyde Yaratıcı, adeta insanı karşısına almakta, ona başlangıç noktasını hatırlatmakta, sonra da onun için hazırladığı özel nimetleri birer birer sıralamaktadır. Böylece Allah, alak gibi basit bir varlıktan, düşünen okuyan, yazan ve ilim öğrenen mükemmel bir varlık yaratmakla her türlü hamd ve şükürü hak ettiği mesajını da güçlü bir şekilde vermektedir. Zira böylesi basit bir başlangıçtan sonra insana ilim vererek onu mahlûkatın en yüksek seviyesine çıkarması, Allah'ın en büyük lütfudur. Sadece ilim değil, yazmayı da öğreterek, sahip olduğu ilmi yaymasını, bu yolla ilerlemesini ve daha sonraki nesiller için muhafaza etmesini de sağlamıştır.

Görüldüğü gibi vahyin başlangıcında ilk davet; okumaya, yazmaya ve ilme yapılmıştır. Çünkü bunlar İslam'ın şiarıdır.³² İlahi vahyin bir bakıma başlangıç manifestosu konumundaki bu ayetlerin içerdiği mesajları şu üç ana başlık altında toplayabiliriz:

²⁸ Rağıb el-İsfahanî, a.g.e., s. 581.

²⁹ Kurtubi, a.g.e., c. 20, s. 122.

³⁰ Nahl, 16/78.

³¹ Kurtubi, a.g.e., c. 20, s. 122.

³² Muhammed Ali es-Sabunî, *Safvetü't-Tefâsir*, Dersaadet, Beyrut 1981. c. 3, s. 581.

- a. Yaratıcı Allah'tır.
- b. İnsan yaratılmış bir varlıktır.
- c. Allah sonsuz kerem sahibidir. Okuma, yazma ve ilim, ekrem olan Yaratıcı'nın insana bir ikramıdır.

Allah Teâlâ, yeryüzüne bir halife ve emirlerinin muhatabı olarak gönderdiği insanoğluna, Hz. Muhammed aracılığıyla ilk olarak yukardaki mesajlarla hitap etmiştir. Şimdi bu mesajların Kur'an'ın bütünü içerisinde nasıl yer aldığını görelim.

2.a. Yaratıcı Allah'tır

Kur'an'a göre Allah, yalnız üstün varlık değil, aynı zamanda var denmeğe layık tek gerçek varlıktır. Ontolojik bakımdan Kur'an'ın dünyası çok açık bir biçimde "theocentric"tir ve varlık dünyasının merkezinde Allah vardır.³³ Bu bakımdan Kur'an'ın ana mihverini Allah'ın var oluşu, bir oluşu ve mutlak yaratıcı olma vasfı oluşturur.

Kur'an'ın bütününe bakıldığında; 52 yerde halk/yaratma kelimesi ve 200'ü aşkın yerde türevleri geçmektedir. Yaklaşık 50 ayette göklerin ve yerin, 100 ayette insanın yaratılışından, elliye yakın ayette genel anlamda yaratmadan söz edilir. Bu kelime, 171 yerde fiil sığalarıyla, 52 yerde de masdar olarak Allah'a nispet edilmiştir.³⁴ Burada Allah'ın yaratıcılık vasfının Kur'an'da nasıl işlendiğine birkaç örnek verilip Alak suresiyle olan ilişkiye atıfta bulunmakla yetinilecektir.

Varlığı ezeli ve ebedi olan³⁵, hiçbir şeye muhtaç olmayan ve bir olan Allah³⁶, içinde bulunduğumuz şu dünya ile bizim dışımızdaki bütün evrenin yaratıcısıdır.³⁷ Allah Resulü'nün anlatımıyla "Ezelden Allah vardı ve O'ndan önce hiçbir şey yoktu. Allah'ın arşı su üzerinde bulunuyordu. Sonra Allah

³³ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul t.y., s. 93.

³⁴ M.Fuad, Abdul'l-Baki, *El-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'an*, el-Mektebetü'l İslâmiyye, İstanbul 1982, "hık" md. 241-244.

³⁵ Hadid, 57/3.

³⁶ İhlâs, 112/1-2.

³⁷ Hadid, 57/4.

gökleri ve yeri yarattı. Ardından da kainatın tamamını (takdir ve tespit edip levh-i mahfuz) yazdı.”³⁸

Kur’an, Allah’ın yaratıcılık vasfını, yegâne hâlik oluşunu içinde bulunduğumuz varlık âleminden hareketle gözlerimizin önüne serer. Yüce Allah; önce bitişik halde olan göklerle yeri birbirinden ayırmış³⁹, göğü bir tavan gibi⁴⁰, direksiz yükseltmiş⁴¹ ve belli bir düzene koymuş⁴², sonra dünyaya en yakın olan göğü yıldızlarla süslemiş⁴³, her biri bir yörüngede yüzen güneşi ve ayı yaratmış⁴⁴, onları insanın hizmetine sunmuş⁴⁵, daha sonra da yeri yayıp⁴⁶, döşemiş⁴⁷, insana boyun eğer kılmış⁴⁸, oraya sarsmaması için dağlar dikmiş, geniş yollar açmış⁴⁹ ve böylece yaratmanın sayısız örneklerini ortaya koymuştur.

Allah Teâlâ, yeryüzünü insana ve diğer canlılara hazır hale getirdikten sonra cansız varlıkların yaratılışından canlı varlıkların yaratılışına geçmiş; her canlı şeyi sudan⁵⁰, insanın atası Adem’i topraktan, sonraki gelen soyunu da nutfeden yaratmıştır. Onun yaratması canlı ve cansız bütün varlıkları kaplamıştır. Meleklerden⁵¹ cinlere⁵², göklerden yeryüzüne⁵³, güneşten aya⁵⁴, dağlardan nehirlerle⁵⁵, ağaçlardan bitkilere⁵⁶,

³⁸ Buharî, “Bed’ü’l-Halk”, 1.

³⁹ Enbiya, 21/30.

⁴⁰ Enbiya, 21/32.

⁴¹ Ra’d, 13/2.

⁴² Nâziât, 79/28.

⁴³ Mülk, 67/5.

⁴⁴ Enbiya, 21/33.

⁴⁵ İbrahim, 14/33.

⁴⁶ Hicr, 15/19.

⁴⁷ Nâziât, 79/30.

⁴⁸ Mülk, 67/15.

⁴⁹ Enbiya, 21/31

⁵⁰ Enbiya, 21/30.

⁵¹ Zuhruf, 43/19.

⁵² Rahman, 55/15.

⁵³ İbrahim, 14/19.

⁵⁴ Fussilet, 41/37.

⁵⁵ Ra’d, 13/3.

⁵⁶ Rahman, 55/11-12.

çeşit çeşit hayvanlara⁵⁷ kadar her şeyin yaratıcısı O'dur.⁵⁸ Kur'an, Allah'ın mutlak yaratıcı oluşunu hiçbir şüpheye mahal bırakmayacak şekilde nüzulü süresince bir ana konu olarak daima işlemiştir.

Bu açıdan ilahi vahiy, kâinattaki canlı ve cansız bütün varlıkların yaratıcısının Allah olduğunu, insanın bu hakikatten bir an olsun gafil olmaması gerektiğini daha vahyin başlangıcında *"Yaratan Rabbinin adıyla oku!"* emriyle insana hatırlatmış, yirmi üç yıllık vahiy süresince de Allah'ın yaratıcılık sıfatını bir dantela gibi ilmek ilmek işlemiştir. Zira Kur'an; *"Andolsun ki sizi biz yarattık, biz!"*⁵⁹ derken Allah'ın mutlak yaratıcılığını ısrarla vurgulamış, bir taraftan inkara giden yolları diğer taraftan da şirke açılan kapıları kapamayı hedeflemiştir.

2.b. İnsan Yaratılmış Bir Varlıktır

Her şeyin yaratıcısı olan Allah Teâlâ, insanın yaratılışı öncesinde meleklere *"Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım"*⁶⁰ buyurarak yeni yaratacağı varlıkla ilgili birtakım ön bilgileri onlarla paylaşmıştır. Yaratılışına ayrı bir önem attığı insanı, Allah; kendi eliyle yaratmış⁶¹, ruhundan üflemiş⁶² ve onu en güzel şekilde yaratmıştır.⁶³

Kur'an'da vahyin ilk gününden son gününe kadar Allah'ın varlığı ve O'nun mutlak yaratıcılığı üzerinde ayrıcalıklı bir şekilde durulduğu gibi insanın yaratılışı, mahiyeti ve sorumluluğu üzerinde de genişçe durulmuştur. Bu çerçevede, insanın yaratılışı farklı surelerde ele alınmış, onun ruhi, özellikle de bedeni yaratılışı detaylı bir şekilde anlatılmıştır: *"Andolsun, biz insanı çamurdan (süzülmüş) bir özden yarattık. Sonra onu nutfe (az bir su halinde) sağlam bir karargâha (ana rahmine) yerleştirdik. Sonra bu az suyu alaka (rahim duvarına asılan aşılınmış yumurta) haline getirdik. Alakayı da mudğa (bir et parçası) yaptık. Mudğayı da kemiklere dönüştürdük ve bu kemiklere*

⁵⁷ Nur, 24/45.

⁵⁸ Ra'd, 13/16.

⁵⁹ A'raf, 7/11.

⁶⁰ Bakara, 2/30.

⁶¹ Sâd, 38/75.

⁶² Sâd, 38/72.

⁶³ Tîn, 95/4.

et giydirdik. Nihayet onu bambaşka bir yaratık (insan) olarak ortaya çıkardık. Yaratanların en güzeli olan Allah'ın şanı ne yücedir!”⁶⁴

Kur'an'a göre, insanın yaratılması zamanın yaratılmasından sonradır. Hayatın başlangıcında insan adıyla anılan, bugün insan denilince gözümüzün önünde canlanan varlık mevcut değildi. Önce insan için ilk maddeler olan unsurlar ve madenler, sonra onlardan aşama aşama bitkisel ve hayvansal gıdalar, sonra bir “çamur hülasası” sonra da onlardan süzülen yakın maddesi olan meniye doğru yavaş yavaş evirilen ve gelişen bir varlık oluştu. Ancak henüz insan diye anılan bir varlık mevcut değildi.⁶⁵ Elmalılı da “Onu topraktan yarattı”⁶⁶ ayetinin tefsirinde “bazı zooloji bilginlerinin tercihlerine göre nutfedeki yani meni tohumlarındaki hayat, bitki hayatıdır” görüşünü nakleder ve peşine “Allah sizi yerden bir bitki bitirir gibi bitirdi”⁶⁷ ayetini zikrederek; “bu ayetin manasına göre de Adem’in hayata, yeryüzünden bir bitki gibi başlamış olması anlaşılabilir” der ve “bu ayetlerde hem insan, hem hayvan, hem bitki açısından her birinin ilk tohumlarının kendi cinslerinden olmadığını, onların her birinin de bir ilahi yaratma ile olduğunu ve bunların kadim ve ezeli olmadıklarını açıklama vardır”⁶⁸ görüşünü dile getirir. Dolayısıyla insanın her ferdi gibi cinsi de ezeli değil, sonradan olmalıdır. Yüce Yaratıcı, insanlığın atası olan Âdem’i topraktan, onun neslini de nutfeden yaratmıştır. Hem de karışık bir nutfeden.⁶⁹ Sonuçta “Karışık bir nutfe” diye anılan şey ile “insan” denilen varlık arasında tabiat bakımından aşılamayacak ne büyük bir ilerleme adımı ne yüksek bir sanat ve kudret eseri vardır.⁷⁰

Kur'an, insanın ruhi yaratılışıyla ilgili olarak da: “O ki, yarattığı her şeyi en güzel bir şekilde yarattı. İnsanı yaratmaya da çamurdan başladı. Sonra basit bir sıvı özünden soyunu sürdürdü. Sonra ona (yaratılış) amacına uygun bir şekil verip ruhundan üfledi; (böylece, ey insanoğlu) Allah sizi hem işitme ve görme

⁶⁴ Mü'minûn, 23/12-14; bkz. Hac, 22/5.

⁶⁵ Bkz. İnsan, 76/1-2.

⁶⁶ Al-i İmran, 3/59.

⁶⁷ Nuh, 71/17.

⁶⁸ Elmalılı, a.g.e., c. 2, s. 377.

⁶⁹ İnsan, 76/2.

⁷⁰ Elmalılı, a.g.e., c. 9, s. 457.

yeteneği hem de düşünce ve duygularla donatır. Buna rağmen ne kadar da az şükrediyorsunuz”⁷¹der.

Bedeniyle, ruhuyla, maddi ve manevi yapısıyla insan, Allah’ın yarattığı mükemmel bir varlık, O’nun eşsiz bir sanatıdır. Ancak o, her şeyiyle yaratıcısına muhtaçtır.⁷²Alak halinden kemale erdiği son ana kadar sahip olduğu her şey, ona yaratıcının bir ihsanıdır. Kur’an-ı Kerim, insanın acizliğini, çaresizliğini ve muhtaçlığını onun ilk yaratılışından başlayarak, hayatının son demlerine uzanan bir tablo içerisinde gözler önüne serer.⁷³ Ona gençlik yıllarında verilen güç ve kuvvetin geçici ve bir imtihan için olduğunu hatırlatır. Gücün geçici cazibesine kapılarak kendisini alaktan yaratan, düzgün yapılı kılıp ölçülü bir biçim veren, ihsanı bol olan Rabbine karşı gelmemesini, bir aldanış içerisinde düşmemesini ister.⁷⁴ Çünkü bu, telafisi mümkün olmayan bir aldanıştır. Kur’an, insanın yaratılmış olduğunu unutmaması halini tuğyan ve istiğna hali olarak görür.⁷⁵ Birincisi, küstahlık yaparak haddi aşmaya, ikincisi de kendisinin Allah’a muhtaç olmadığını düşünmeye sevk eder. Hâlbuki insandan beklenen Rabbine olan ihtiyacını daima hatırlaması ve bunun sonucunda da sürekli şükür halinde olmasıdır.

Kur’an’a göre, Allah-insan ilişkisi, Yaratan-yaratılan ilişkisidir. Allah, insanın yaratıcısı ve Rabbi, insan da O’nun kuludur. Zira O, insanı bir “alaktan” aşılınmış bir yumurtadan bizzat yaratmış ve bu gerçeği daha vahyin başlangıcında bütün insanlığa ilan etmiştir. Kur’an açısından insana düşen, hayatı boyunca her işine “*Yaratan Rabbinin adıyla*” başlaması, O’nun sayısız nimetlerini daima hatırlaması ve yaratılmış olduğunu asla unutmamasıdır. Bu hakikat, insana vahyin başından sonuna kadar sürekli hatırlatılmıştır.

2.c. Allah Sonsuz Kerem Sahibidir, Okuma, Yazma ve İlim Yaraticının İnsana Bir İkramıdır

⁷¹ Secde, 32/7-9; bkz. Hicr, 15/28-29.

⁷² Fâtır, 35/15.

⁷³ Nahl, 16/70.

⁷⁴ İnfîtâr, 82/6-7.

⁷⁵ Fecr, 89/9-12; Nâziât, 79/37-39; Alak, 96/6-7.

Her şeyi yaratan, insanı yoktan var eden, mülkün gerçek sahibi olan Allah, kerimdir. Onun lütuf ve ihsanı bütün varlıkları kuşatmıştır. O, yeryüzünü bir yerleşme yeri, gökyüzünü de sağlam bir kubbe yapmıştır.⁷⁶ Gökten uygun bir ölçüde yağmur indirip onu arzda tutmuş,⁷⁷suyla ölü toprağa can vererek bin bir türlü ekin bitirmiştir.⁷⁸İnsan ve hayvanların yararlanması için, üzüm bağları, sebzeler, zeytin ve hurma ağaçları, iri ve sık ağaçlı bahçeler, meyveler ve çayırlar bitirmiştir.⁷⁹

Sadece insanların değil, yeryüzündeki tüm canlıların rızkını Allah verir, ihtiyaçlarını O, karşılar.⁸⁰ Kerem sahibi Allah, inananlara verdiği gibi inanmayanlara da bol bol rızık verir. O'nun hazinesi asla tükenmez. Allah Resulü bu gerçeği şöyle ifade etmiştir: *"Allah'ın eli doludur. Gece gündüz yaptığı cömertçe lütuflar, O'nun elindekileri tüketmez. Gökleri ve yeri yarattığı günden beri neler verdiğini görmüyor musunuz? (Bütün bu verdikleri) Allah'ın elindeki hiçbir şeyi eksiltmemiştir."*⁸¹ Kereminin bir gereği olarak O'nun ihsanı sınırsız, nimetleri sayısızdır. Nitekim Kur'an bu gerçeği; *"O size istediğiniz her şeyden verdi. Allah'ın nimetlerini saymaya kalkışsanız sayamazsınız"*⁸² şeklinde dile getirir.

Kur'an'dan bir kesit olarak sunduğumuz bu ayetler, Rabbimizin bütün varlıklara karşı sonsuz kerem sahibi oluşunun açık delilleridir. Ancak bizim burada asıl üzerinde durmak istediğimiz Allah Teâlâ'nın diğer hiçbir canlıya vermediği sadece insana bahşettiği özel nimetleridir. Allah'ın, bir lütufu ve keremi olarak insana okuma, yazma ve ilim öğrenme kabiliyetini vermesi, onu ilimle şereflendirip değer kazandırması⁸³ ve ilahi vahye de bu nimetleri hatırlatarak başlaması son derece anlamlıdır.

⁷⁶ Mü'min, 40/64.

⁷⁷ Mü'minûn, 23/18.

⁷⁸ Secde, 32/27.

⁷⁹ Abese, 80/27-32.

⁸⁰ Hûd, 11/6.

⁸¹ Buharî, "Tevhid", 19.

⁸² İbrahim, 14/34.

⁸³ Muhammed Ali Sâbûnî, *Muhtasar-ı İbn Kesir*, Dârül-Kur'ân-ı Kerîm, Beyrut 1981, c. 3, s. 657.

Mahlûkat âlemine baktığımızda okuma, yazma ve sonuçta ilim öğrenme kabiliyetinin, insan dışındaki hiçbir varlığa bahşedilmediğini görürüz. Bu bakımdan okuma, yazma ve ilim öğrenme kabiliyeti, insanı diğer varlıklardan ayıran çok önemli bir özelliktir. İnsanın ilim sahibi olması onu sadece canlılar arasında değil diğer varlıklar arasında da öne çıkarmıştır. Kur'an bu gerçeği şöyle dile getirir: *"Ve Allah Âdem'e bütün isimleri öğretti, sonra eşyayı meleklerle gösterdi. 'Eğer sözünüzde samimi iseniz bunların isimlerini bana söyleyin.'* dedi. Melekler: *Ya Rab! Seni bütün noksan sıfatlardan tenzih ederiz, senin bize öğrettiklerinden başka bizim bilgimiz yoktur. Şüphesiz alim ve hakim olan ancak sensin, dediler."*⁸⁴

Daha insanın yaratıldığı ilk anlarda yaşanan bu olay, bilginin kaynağının Allah olduğunu, Allah katından bir lütuf olarak insana bilgidan bir pay verildiğini gösterir. İnsana okumayı da kalemle yazmayı da bilgiyi de öğreten Allah'tır. Bu sebeptendir ki, Kur'an'da ilim, doğrudan insana nispet edilmemiş, "kendilerine ilim verilenler"⁸⁵ şeklinde ya da Hz. Yusuf,⁸⁶ Hz. Davud ve Hz. Süleyman⁸⁷ gibi peygamberler zikredilerek kendilerine "ilim ve hikmet verdik" şeklinde yaklaşık 400 ayette doğrudan Allah'a nispet edilmiştir.⁸⁸

Allah, insanı bilgi sahibi olabilecek bir varlık olarak yaratmış, başta akıl olmak üzere onu maddi ve manevi kabiliyetlerle donatmıştır. *"Allah, sizi annelerinizin karnından çıkardığı zaman hiçbir şey bilmiyordunuz. Şükredesiniz diye size işitme (duygusu), gözler ve gönüller verdi."*⁸⁹ Yüce Allah, insana bilmediklerini öğreterek, onu cehaletin karanlığından ilmin aydınlığına çıkarmış ve böylece insana karşı kereminin sonsuzluğunu göstermiştir.⁹⁰

⁸⁴ Bakara, 2/31-32.

⁸⁵ Kasas, 28/80.

⁸⁶ Yusuf, 12/22.

⁸⁷ Enbiyâ, 21/79.

⁸⁸ Bkz. M.Fuad, Abdul'l-Baki, *El-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'an*, el-Mektebetü'l İslâmiyye, İstanbul 1982, "alm" md., s. 469-481.

⁸⁹ Nahl, 16/78.

⁹⁰ Ebu'l-Berekât en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't Te'vîl*, Darul Kitabil Arabiyye, Lübnan t.y., c. 4, s. 368.

Kur'an-ı Kerim'in, insanı, ilme çağrısı ilk vahiy ile başlamış ve vahyin son gününe kadar devam etmiştir. Bu çağrı, okumaya, yazmaya, araştırmaya, düşünüp tefekkür etmeye⁹¹, akletmeye⁹² kısacası ilim elde etme yollarının tamamına yapılmış, hem nakli hem akli bilgileri kapsamıştır. Kur'an, düşünmeyen, gerçeği ve hakikati anlamaya çalışmayanları ise Allah katında yeryüzünde dolaşan canlıların en kötüsü olarak nitelmiş ve onları kınamıştır.⁹³ Kur'an'da ilim kökünden türeyen kelimelerin yaklaşık 750 yerde geçtiği⁹⁴ dikkate alınırsa ilmin, Kur'an bütünlüğü içerisindeki baskın yeri ve ağırlığı çok açık bir şekilde görülür.

Kur'an, birçok yerde bilginin ve bilgiyi elde edecek maddi ve manevi donanımın, insana bizzat Allah tarafından verildiğine dikkat çekmiştir. Öyle ki, Allah Teâlâ, insana, bu özel ihsanını ve müjdesini daha vahyin ilk gününde vermiş, bir bakıma insanın sahip olduğu bu eşsiz nimetin farkında olmasını, kıymetini bilmesini ve onu amacına uygun kullanmasını istemiştir. Kur'an açısından bilginin asıl amacı, insanın, kendisini yoktan var eden yaratıcısını bilip tanınmasına, O'na karşı derin bir saygı duymasına yardımcı olmaktır. Zira *"Allah'a karşı ancak, kulları içinden âlim olanlar huşû (derin bir saygı) duyarlar"*⁹⁵ Bir bakıma bilgi, Allah ile kul arasındaki iletişimin hem vasıtasını hem de enerjisini oluşturur. Kul gerek vahiy kaynaklı bilgi gerekse araştırma ve tefekkür mahsulü bilgi ile Rabbini daha yakından tanır, O'na olan imanını, sevgi ve saygısını sürekli artırır.

Ancak üzüntüyle belirtelim ki bilgi; bu büyük nimet, insanoğlu tarafından her zaman amacına uygun kullanılmamış, maalesef savaş sanayisinin sermayesi yapılmış ve birçok zaman insanlığın zararına, yok edilmesine, onun inşa ettiği medeniyetlerin yıkımına da kullanılabilmiştir. Bir bakıma bu durum meleklerin, Yüce Allah'a *"Yeryüzünde fesat çıkaracak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın?"*⁹⁶ sorularıyla dile getirdikleri endişelerini

⁹¹ Bkz. Bakara, 2/269; Âl-i İmrân, 3/191; Nahl, 16/12-17; Rûm, 30/20, 25; Sâd, 38/29; Zümer, 39/9.

⁹² Bkz. Bakara, 2/164; Ra'd, 13/4; Nahl, 16/12; Mü'minûn, 23/80; Ankebut, 29/43.

⁹³ Enfâl, 8/22.

⁹⁴ İlhan Kutluer, "İlim" md., *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 22, s. 110.

⁹⁵ Fâtır, 35/28.

⁹⁶ Bakara, 2/30.

haklı çıkarmıştır. İnsanlık tarihi açısından 20. yüzyılda yaşanan iki büyük dünya savaşı bunun çok acı örneklerini oluşturur. Zira bu yüzyılda çoğunlukla hırs ve kuruntuların egemen olduğu politikalar inanılmaz boyutlarda ölümlere yol açmıştır.⁹⁷

Başta Ortadoğu olmak üzere dünyanın değişik coğrafyalarında terör olaylarının boy gösterdiği günümüzde de bütün insanlığın; bilginin insana Allah'ın bir lütfu ve keremi olduğunu, insanı şerefli ve seçkin kılan bu ilahi armağanın, ifsat ve yıkımda değil ıslah ve inşada kullanılması gerektiğini yeniden bir kez daha anlamaya ihtiyacı vardır.

Allah'ın kereminden özel olarak insana sunulan bilgi ve onun elde edilmesine vasıta olan okumaya, yazmaya, araştırmaya ve düşünmeye dair mesaj, ilk vahiyde yer almış ve nüzul süresince de sürekli işlenerek Kur'an'ın geneline yayılmıştır.

Sonuç

Yüce Yaratıcı, eliyle yaratıp ruhundan üflediği ve yeryüzüne sorumlu bir varlık (halife) olarak gönderdiği insanı, başıboş bırakmamıştır. Aralarından seçtiği peygamberler vasıtasıyla tarihin farklı devirlerinde insanlara, vahiy yoluyla hitap etmiştir.

Hız. İsa'dan altı asır sonra, Hatemü'l-Enbiya Hz. Muhammed ile kıyamete kadar devam edecek olan ilahi Kelamı, insanlığa bildirmiş ve dini kemale erdirmiştir.⁹⁸ 610 yılında Hira'da, "Alak" suresinin ilk beş ayetiyle başlayan ilahi Kelam, yaklaşık yirmi üç yılda tamamlanmıştır.

Son ilahi Kelam'ın beş ayetten meydana gelen ilk vahiy; Allah'ın mutlak yaratıcı, insanın ise Allah tarafından yaratılmış bir varlık olduğu, Allah'ın insana özel bir lütuf olarak okuma, yazma, ilim öğrenme kabiliyeti ve ilim verdiği mesajlarını içermiştir. Bir bakıma Yüce Kitap'ın ana kodlarını oluşturan bu temel hakikatler, yirmi üç yıllık nüzul süresince detaylı bir şekilde Kur'an'da işlenmiştir.

⁹⁷ Bkz. Erich Fromm, *Umut Devrimi*, çev. Şemsa Yeğin, İstanbul 1995, s. 37.

⁹⁸ Mâide, 5/3.

İnsana özel olarak; okuma-yazma kabiliyeti ve ilim verilmesi, onu diğer varlıklardan üstün ve seçkin kılmıştır. Zira insan, okuma-yazma kabiliyeti ve becerisi sayesinde bilgi ve tecrübeyi nesilden nesille aktarabilmiş, yeryüzünde diğer canlılardan farklı olarak bir medeniyet inşa edebilmiştir. Bunun yanında daha vahyin başında bu mesajlarla, bir taraftan inkâra ve şirke giden yollar kapatılmaya diğer taraftan da imana giden yol ilimle açılmaya çalışılmıştır.

Bu bakımdan Kur'an mesajının ve İslam medeniyetinin temel şifrelerini; Allah'ın mutlak yaratıcı, insanın da yaratılmış bir varlık olduğu, bunun sonucunda Allah ile insan arasında bir Rab-kul ilişkisi bulunduğunu, bu ilişkinin iletişimini de okuma, yazma ve ilmin sağladığını söyleyebiliriz. Zira Kur'an kendisinden "ilim" olarak bahsetmiştir.⁹⁹ Çünkü vahiy kaynaklı sahih bilgi, insanın Rabbini bilmesini, O'na gönülden bağlanmasını sağlamaktadır. Bu açıdan bilgi, inanmanın hem vasıtasını hem de dinamiğini oluşturmaktadır. Çünkü "*Allah'a karşı ancak, kulları içinden âlim olanlar huşu (derin bir saygı) duyarlar*"¹⁰⁰ mesajı, ilimle Allah'ı bilip-tanımaya ve O'na inanmaya arasında doğrudan bir ilişkinin varlığını teyit eder. Zaten ilahi vahyin ana hedefi de bu marifeti gerçekleştirip sürekli kılmaktır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki: Alak suresinin ilk beş ayetiyle bildirilen; Allah'ın mutlak yaratıcı, insanın ise Allah'ın yarattığı bir varlık olduğu, Yaratan ile yaratılan arasındaki Rab-kul ilişkisinin ilimle sağlandığı mesajları, Kur'an'ın ana mesajlarından. Bu ilk mesajlarla, çeşitli ayetlerle örneklendirdiğimiz Kur'an'ın bütünü arasında tam bir uyum ve bağlantı vardır ve yirmi üç senelik vahiy süresince Kur'an mesajları bu ilk temel mesajlar üzerine inşa edilmiştir.

⁹⁹ Ra'd, 13/37.

¹⁰⁰ Fâtır, 35/28.

Kaynaklar

- Abdul'l-Baki, M.Fuad, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'an*, el-Mektebetü'l İslâmiyye, İstanbul 1982.
- Ahmed b. Fâris, Ebü Hüseyin, *Mu'cem Mekayisi'l-Luğa*, tah. Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire 1368.
- Buharî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahîh-i Buharî*, el-Mektebetü'l İslâmiyye, İstanbul 1979.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*, tah. Ahmed Abdulgafûr Attâr, Beyrut 1979.
- Ebu'l-Berekât, en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't Te'vîl*, Daru'l-Kitabi'l-Arabiyye, Lübnan t.y.
- Elmalılı, Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Feza Yay., İstanbul 1992.
- Fromm, Erich, *Umut Devrimi*, çev. Şemsa Yeğin, İstanbul 1995.
- Hamidullah, Muhammed, *Le Prophète de L'İslam*, Edition AEIF, Paris 1989.
- Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, t.y.
- Kurtubi, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Cami'u li Ahkami'l-Kur'an*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabiyye, Beyrut 1952.
- Komisyon, *el-Mu'cemü'l-Vasit*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabiyye, Beyrut, t.y.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemalü'd-din Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, Daru's-Sadr, Beyrut 1955.
- Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* (nşr. Abdullah Mahmûd Şehhâte), Daru İhyai't-Turas, Beyrut, h. 1423.
- Rağîb el-İsfahanî, *Müfredâtü'l-Elfazi'l-Kur'an*, tah. Safvân Adnan Davûdî, ed-Daruş Şamiyye, Beyrut 1992.
- Sâbûnî, Muhammed Ali, *Muhtasar-ı ibn Kesir*, Dârül-Kur'ân-ı Kerîm, Beyrut 1981.
- Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetü't-Tefasir*, Dersaadet, t.y.
- Tantavi, Muhammed es-Seyyid, *et-Tefsîru'l-Vasît li'l-Kur'âni'l-Kerim*, Kahire 1998.
- Topaloğlu, Bekir, "Kerim" md. *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara 2002.